

ԱՆԱՀԻՏ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարանի
լրագրության ֆակուլտետի լրագրության
տեսության և պատմության ամբիոնի հայցորդ

ԲԱՆՇԻ ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

1900-ական թվականների առաջին տասնամյակների հրապարակախոսների մեջ իր ուրույն տեղն ունի հանրաճանաչ տնտեսագետ Բախշի Իշխանյանը: 1906 թվականին նա Թիֆլիսում հրատարակում է «Կյանք» թերթը, ապա դառնում «Մշակ» լրագրի սյուններից մեկը և մինչև թերթի դադարեցումը (1921թ. փետրվարի 25) մնում նրա աշխատակիցներից մեկը: Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրերին եղել է վիճակագրական վարչության պետ:

1921 թվականի օգոստոսի 26-ին Բոմբեյից դուրս եկած անգլիական «Անկոր լայն» շոգենավը խարխախ գցեց Պորտ Սուդան նավահանգստում: Պատգարակով ափ իջեցրին մահամերձ Բ. Իշխանյանին, և նրան դիմավորող մի քանի ազգակիցները առաջ նետվեցին: Իսկույն տեղափոխեցին նավահանգստի հիվանդանոց, և քանի որ պատճառը ջերմախտն էր, մերկացրին, պառկեցրին մեկ սավանով ծածկված երկաթե մահճակալին և ամբողջ մարմինը պատեցին սառցակտորներով: Ավա՛ղ, ոչինչ չօգնեց, և ընդամենը 42 տարեկան հասակում օտար ավերում հոգին ավանդեց մի մարդ, որը բռնագրկվել էր հայրենիքից: Մարդ, որն, անկասկած, հայոց ազգային հասարակական, քաղաքական մտքի տիտաններից մեկն էր:

Հանգուցյալի ուղեբեռը բաղկացած էր մաշված հագուստներով մի փոքրիկ ճամպուրակից և երեք մեծ սնդուկներից, որոնք բերնեբերան լի էին փաստաթղթերով, ձեռագրերով ու նշանագրերով:

Այդ անգնահատելի արխիվը տեղափոխեցին Կահիրե: Թղթերի մեջ հայտնաբերվեց մի ավարտուն ձեռագիր, որի վերնագիրն էր «Երկու ամիս բոլշևիկների բանտում»: 1924թ. Դաշնակցությունը, որի անգիջում քննադատն էր եղել հեղինակը. ձեռագիրը հրատարակեց: Գրքի առաջաբանը գրել էր Վահան Նավասարդյանը, որը, մանրամասնորեն նկարագրելով Բ. Իշխանյանի կյանքն ու գործունեությունը, խոսքն ավարտել էր հետևյալ տողով. «Ափսոս մեր հակառակորդ Բախշին»: «Այս տողը քաղաքական մշակույթի, քաղաքական հակառակորդի քաղաքակիրթ պահվածքի բարձրագույն դրսևորումն էր, որից կարող են դաս առնել Հայաստանի Հանրապետության արդի քաղաքական գործիչները»:

«Երկու ամիս բոլշևիկների բանտում» աշխատությունը հուշագրային բնույթ ունի, որը միաժամանակ լույս է սփռում հեղինակի հետագա կարճատև ու բուռն կենսուղու վրա:

Համաձայն Բախշի Իշխանյանի նկարագրածի՝ բանտը իր սեփական ինքնապարփակ կյանքը ունեցող մի անձուկ աշխարհ է. որի յուրօրինակ առանձնահատկությունների մեջ արտացոլում է տվյալ երկրի պետական կառուցվածքը և կառավարական ռեժիմի էությունը:

Այն երկրներում, ուր վաղուց իրականացրել են ժամանակակից ռամկավարության պահանջած բոլոր քաղաքացիական ազատությունների սկզբունքները, և ուր ազատ մտքի ու խոսքի, գրավոր ու բանավոր քարոզչության իրավունքները տարրական բարիքներ են դարձել հանրության համար, այդպիսի երկրներում բանտերը մոռացված հաստատություններ են միայն, ուր խմբված քրեական հանցապարտները, որպես այդպիսիք, որպես հանրավնաս տարրեր, ոչ ոքի չեն հետաքրքրում, և նրանք բանտարկված ու դատապարտված են ոչ միայն պետության օրենքներով, այլև հասարակական մտքի ու խղճի արդար թելադրանքներով:

Իսկ այն երկրներում, ուր իշխում է տակավին բռնակալությունը իր վատթարագույն ձևերով, հալածվում և խեղդվում են քաղաքացիական բոլոր կարգի ազատությունները, տիրող չնչին փոքրամասնությունը ուժով բռնանում է բացարձակ մեծամասնության մտքի, խղճի, կամքի ու կարծիքի վրա, ահա այդպիսի երկրներում բանտերը բռնակալության հենարանները կազմող կարևորագույն ինստիտուտներ կամ հաստատություններ են կառավարական քաղաքականության տեսակետից և հավիտենական անեծքի ու նախատինքի դատապարտված դժոխավայրեր՝ ճնշված հանրության ազատատենչ ձգտումների տեսակետից: Եվ այդ դժոխավայրերը, ուր հազարներով տառապում, փտում են ըմբոստ քաղաքացիության, ապստամբ ռամկավարության լավագույն գաղափարախոսներն ու մարտիկները, մարմնացնում են իրենց մեջ տիրող բռնակալության բոլոր հոռի հատկանիշները:

Ռուս միապետության օրով բանտը և բանտային կյանքի նկարագիրը լավագույն չափանիշն

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ու բնորոշիչն էր ցարական բյուրոկրատիայի գործելակերպի էությունը: Ռուսական նորագույն կոմիսարապետության օրով բանտը և բանտային անցուդարձերի վարքագիծը լավագույն փաստաթուղթն է բուլշևիկյան ժանդարմերիայի սխրագործությունների մասին: Առաջ ռուս հասարակական մտքի ու շարժման պատմագիրները խորին ուշադրությամբ թերթում ու ուսումնասիրում էին այն հիշատակարանները, նամակները, հողվածներն ու ինքնակենսագրությունները, որ թողել էին հին ռեժիմի օրով Պետերբուրգի Շլիսելբուրգ և Պետրոպավլովսկ կոչված մարդակուլ բանտերում հյուծվող, ողջակիզվող զոհերը:

Այժմ Ռուսաստանի ամեն մի ծայրերկիր, ամեն մի քաղաք ու գավառ ունեն իրենց բազմաթիվ շլիսելբուրգերն ու պետրոպավլովսկները. բուլշևիկյան ամեն մի բանտ վաղուց վաստակել է ցարական տխրանուն բերդերի պատմական հռչակը: Եվ շաբաթների ու ամիսների ընթացքում պատճառ է դարձել ավելի շատ զոհերի, քան ցարական բանտը տարիների ու տասնյակ տարիների ընթացքում: Եվ բուլշևիկյան բանտից հրաշքով ազատված ամեն մի մարտիկ կամ գաղափարախոս բանտարկյալի իր հիշողությունները որպես թանկագին նյութեր պիտի մատակարարեն այն հասարակագետին ու պատմագրին, որոնք շնորհակալ կոչում պիտի ստանձնեն՝ ավերումների տխուր փորձության ծանր խաչը դժբախտ երկրի ու ժողովրդի վիճակը ուսումնասիրելու:

Ահա այսպիսի նկատառումներով հրապարակի վրա է դրել հրապարակախոսը իր բանտային խոհերն ու հուշերը:

Եվ այսպես, մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո Հայաստանի բուլշևիկյան կազմակերպությունները, շարունակելով ղեկավարել Հայաստանի աշխատավորների պայքարը Սովետական իշխանության հաստատման համար, անցան ընդհատակ: Ռ-Կ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեին ուղղված զեկուցման մեջ ասված էր. «Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատվել. ընկերներին ամեն օր հրահանգներ են տրվում. 10 օր առաջ հրավիրված էր քաղաքային արտակարգ խորհուրդ, որտեղ լավեց Արմենկոմի զեկուցումը: Ընտրվեց քաղաքային բյուրո, որի վրա ժամանակավորապես դրված է քաղաքային կոմիտեի ֆունկցիաները: Գրեթե ամեն օր բյուրոն նիստեր է ունենում, կազմակերպված է «Կարմիր խաչը», որը կապված է կալանավորների հետ...»:

Զգտելով կանխել աշխատավորների մոտալուտ ապստամբությունը՝ դաշնակցական կառավարությունը դիմում է արտակարգ միջոցների. հիմնում է զինվորական դատարաններ, բանտարկում կոմունիստներին, հեղափոխական բանվորներին և գյուղացիներին, ռեակցիոն տարրերից կազմակերպում է պատժիչ խմբեր և այլն: 1920թ. նոյեմբերի

19-ին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանը դաշնակցական կառավարության նախագահի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտարարում է, որ Հայաստանի բանտերում գտնվում են մոտ 400 կոմունիստներ:

Դաշնակցական կուսակցության ղեկավարությունը նույնիսկ իր շարքային շատ անդամների մոտ արդեն զրկվել էր հենարանից: Ոչ միայն աշխատավորական լայն մասսաները, այլև բազմաթիվ շարքային դաշնակցականներ երես էին դարձրել իրենց կուսակցությունից: Դաշնակցական կուսակցության քայքայման պրոցեսը սկսվել էր, իհարկե, դրանից շատ առաջ: Ազգայնական ու սոցիալիստական լոգունգներով խաբված և դաշնակցական կուսակցության շարքերը մտած բանվորներն ու գյուղացիները, համոզվելով, որ դաշնակցության քաղաքականության էությունը հակաժողովրդական է, սահմանազատվում էին նրանից: 1920 թվականի նոյեմբերի 28-ին Չիչերինին գրած նամակում դաշնակցության կուսակցության քայքայման փաստը նշել է Լեգրանը: «Ես կարծում եմ գրել է նա, - դաշնակցության կուսակցության ներսում խոր խմորումների նշանները առկա են: Պարզորոշ երևում է պառակտման գիծը...»:

Ստեղծված իրադրության մեջ դաշնակցական կառավարությանը ոչինչ չէր մնում անել, բացի Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանության առջև կապիտուլյացիայի ենթարկվելուց, որը ձևակերպվեց 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Լեգրանի և դաշնակցականների մեջ կնքված համաձայնագրով, որի առաջին կետով դաշնակցականները ընդունում էին Հայաստանի Հեղկոմի ղեկավարացիան Հայաստանը Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն հռչակելու մասին¹⁰:

Սակայն համաձայնագրի կնքումը չէր նշանակում դաշնակցական կառավարության կողմից կամավոր իշխանության հանձնումը հեղկոմին: Հեղկոմի ղեկավարացիայում ասվում էր. «...Իշխանությունը արդեն խլված է դաշնակցությունից ապստամբ ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ, և նրան վերադարձ չկա»: Համաձայնագիրը դաշնակցական կառավարության կապիտուլյացիա էր նշանակում: Դեկտեմբերի 4-ին Հեղկոմի անդամները, ապստամբները և նրանց օգնության եկած սովետական զորամասերը մտնում են Երևան:

Եվ այսպես, 1919 թվականին ավարտելով ցեղասպանության «անկետային ուսումնասիրութիւնը» և 1920 թվականին հայոց և ռուսաց լեզուներով Թիֆլիսում հրատարակելով «Բագույի մեծ սարսափները»՝ Բախշի Իշխանյանը տեղափոխվում է Երևան: Հարկ է ըմբռնել, որ նա կայուն քաղաքական հայացքների ու սկզբունքների տեր անձնավորություն էր և քննադատում էր ոչ միայն Դաշնակցությանը, այլև իր բազմաթիվ հողվածներում երիցս կատաղի պայքար էր մղում բուլշևիկների դեմ: Դա

էր պատճառը, որ 1920 թվականի դեկտեմբերին բոլշևիկները առաջին հերթին ձերբակալեցին Բախշուն, ինչի հետևանքով նա մեր պատմության մեջ արժանացավ «առաջին քաղաքանտարկյալ» «պատվավոր» տիտղոսին¹² :

«Ոչ ոք մեզ այնպես չի վնասել և մեր դեմ այնպես չի գործել, ինչպես Իշխանեանը: Նա մեզ աւելի է վնասել, քան ամբողջ դաշնակցութիւնը. մանաւանդ վերջին ամիսների ընթացքում: Այն ժամանակ, երբ հայ զորքը լքում էր ճակատը (խօսքը վերաբերում է հայ-տաճկական պատերազմին), երբ թիկունքը թուլանում էր, և ամբողջ ժողովուրդը երես էր դարձնում դաշնակցական կառավարութիւնից, իսկ վերջինիս կղզիացումն ու թուլացումը կարող էր դիրացնել և արագացնել մեր՝ բոլշևիկներիս, մութքը Հայաստան, ահա այդ կրիտիկական վայրկյաններին Իշխանեանի յաճախակի երան գալը՝ իր դասախօսութիւններով ու ճառերով նորից սթափեցնում ու ոգևորեցնում էր ժողովրդին, ամրապնդում նախկին իշխանութեան դիրքը և դժարացնում մեր գործը Հայաստանում»¹³ :

Բախշուն մեկնաբանությամբ Հայաստանի այս կամ այն իշխանությունը՝ լինի այն բաղկացած դաշնակցականներից, մի այլ կուսակցությունից, կամ լինի կոալիցիոն նրա կազմը, միևնույն է, սուկ ժամանակավոր մի երևույթ էր՝ պայմանավորված գործող քաղաքական ուժերի փոխհարաբերությամբ: Հիմնականը ինքը պետականությունն է, էականն ու տևականը ինքը ընդհանուր հայրենիքն է: Երբ արտաքուստ սպառնում է որևիցե մահացու վտանգ՝ ուղղված ընդհանուրի հայրենիքի և պետականության դեմ, ամեն մի ճշմարիտ հայրենասեր, որ բանակից ուզում է խուսափել, պետք է խորապես գիտակցի, որ արտաքին թշնամին չի եկել միայն տվյալ պահին տիրող իշխանության դեմ կռվելու, նրա հետ հաշիվներ մաքրելու: Այդպիսի արտաքին թշնամի չի եղել, և ոչ էլ երբևէ մղվել է պատերազմ այդօրինակ շարժառիթներով: Մուստաֆա Քեմալ փաշայի կառավարությունը՝ բոլշևիկների այդ հոգեհարազատ դաշնակիցը, չի հարձակվել Հայաստանի դեմ միայն դաշնակցական իշխանության հետ հաշիվներ մաքրելու, նրան թուլացնել ու կամ ձգելու համար, ինչպես բոլշևիկները խարդախությամբ ու ցինիզմով խաբում, մոլորեցնում էին միամիտներին և ապուշներին, այլ ապստամբ թուրքիայի նպարակն էր հարվածել, թուլացնել և իր առաջ ծնկի բերել Հայաստանի Հանրապետությունը, փոշիացնել հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները, այսինքն՝ պատճառել Հայաստանին այն, ինչ ցանկացել ու ծրագրել էին բոլշևիկները՝ ինքնորոշված հայ ժողովրդի և անկախ Հայաստանի ամենառոտիներին թշնամիները: Եվ բոլշևիկների համաձայնությամբ ու ոգևորիչ ուղեկցությամբ մինչև Ալեքսանդրապոլ մուտք գործած թուրքական գամփռները ծծեցին ոչ թե դաշնակցականների, այլ

առհասարակ հայ ժողովրդի արյունը. կողոպտեցին, թալանեցին, ավերեցին հայոց երկիրը, կոտորեցին հայ ժողովրդին, տարագրեցին նրա լավագույն զավակներին, հափշտակեցին նրա ամբողջ ինչքը: Եթե այդպիսի թշնամիների դեմ կռվելու համար ժողովրդին սթափեցնելն ու ոգևորելը ճառերով ու դասախոսություններով նշանակում է վնասակար գործունեություն ցույց տալ բոլշևիկների դեմ (իր իսկ բոլշևիկի խոստովանությամբ), ապա հենց այդ փաստը վկայում է, թե որ աստիճան իրար տրամագծորեն հակասում են հայ ժողովրդի կենսական շահերը և օտար բռնի ուժերի կամակատար գործիքներ դարձած հայ բոլշևիկյան շայկայի տիրապետության ձգտումները :

Խաղաղությամբ Հայաստանը «նվաճած» պարոնները չէին գտնում երկրի ներսում իրենց հանդեպ կանգնած որեէ թշնամի՝ հանձինս այս կամ այն քաղաքական հոսանքի: Այս փաստը Բախշուն շատ կարևորել և ընդգծել է:

Փոխանակ գործի լծելու հայ մտավորականությունը, օգտագործելու նրա կուլտուրական և մասնագիտական ուժերը՝ ընդհակառակը, վաճում էին իրենցից բռնության և արյունարբու քաղաքականության սիրահարները և բոլորին թշնամացնում իրենց դեմ:

Երկու ամիս նա անցկացրեց Չեկայի բանտում, ենթարկվեց բազմաթիվ հարցաքննությունների: Իր հուշագրությունում նա ներկայացնում է բազմաթիվ սարսազդու տեսարաններ, նկարագրում զանգվածային գնդակահարության մի ողբալի պատկեր¹⁵ :

Բ. Իշխանյանի ձերբակալության ձևական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ նրան Խորհրդային Ադրբեջանը պահանջում էր Բաքու վերադարձնել: Դե, իհարկե, բոլշևիկ դարձած ադրբեջանցի ցեղասպանները Բ. Իշխանյանին չէին կարող ներել «Բագույի մեծ սարսափները» և պահանջում էին Բաքու ուղարկել, որպեսզի վկային ոչնչացնեն (Ի դեպ, հայ բոլշևիկները իրենց ադրբեջանցի եղբայրներին հանձնեցին 2000, այլ տվյալներով՝ 1200 հայ սպա ու զինվոր): ՄԴԲՀ կուսակցությունը բողոքի ալիք բարձրացրեց՝ ի պաշտպանություն իր կենտրոնի անդամի, բայց, միևնույն է, Բ. Իշխանյանին կողարկելին Բաքու, եթե նրան ու հազարավոր այլ մարդկանց չփրկեր Փետրվարյան ապստամբությունը¹⁶ :

www.lawinstitute.am

- ¹ Տե՛ս Ալոյան Լ.: Հետաքրքրույան շրջանի «Մշակի» նշանավոր հրապարակախոսներ: Եր., 2007, էջ 75
- ² Տե՛ս Իշխանյան Բ.: Երկու ամիս բոլշևիկների բանտում: Գահիրե, 1924
- ³ Տե՛ս Գաղաթյան Խ.: Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.): Եր., 2006, էջ 176
- ⁴ Տե՛ս Գաղաթյան Խ.: Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.): Եր., 2006, էջ 176
- ⁵ Տե՛ս Իշխանյան Բ.: Երկու ամիս բոլշևիկների բանտում: Գահիրե, 1924: էջ 2-4
- ⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն: Եր., 1967, էջ 112
- ⁷ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռոյությունի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»
- ⁸ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 214, ց. 1, գ. 51, ք. 332-336
- ⁹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն: Եր., 1967, էջ 116-117
- ¹⁰ Տե՛ս նույն տեղ., էջ 120
- ¹¹ Տե՛ս նույն տեղ., էջ 121
- ¹² Տե՛ս Գաղաթյան Խ.: Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.): Եր., 2006
- ¹³ Տե՛ս Իշխանյան Բ.: Երկու ամիս բոլշևիկների բանտում: Գահիրե, 1924: էջ 24
- ¹⁴ Տե՛ս նույն տեղ., էջ 25
- ¹⁵ Տե՛ս Գաղաթյան Խ.: Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.): Եր., 2006
- ¹⁶ Տե՛ս Գաղաթյան Խ.: Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.): Եր., 2006

РЕЗЮМЕ

Бахши Ишханян два месяца в тюрьме большевиков

Оратор Бахши Ишханян в тяжелых политических условиях арестовывается, вследствие чего он проводит два месяца в тюрьме большевиков. Во время проведения в неволе, он пишет труд “Два месяца в тюрьме большевиков”, который считается мемуаром месяцев, проведенных в тюрьме. Данный труд, по мнению Бахши, в последующие годы будет представлять большую ценность для изучающих.

За время работы над изучением, его беспокоило то, что он не сможет остаться верным истине, что не будет в состоянии представить себе реальность в своем полном содержании. У него было мнение, что большевистская реальность превышает каждой силы и таланта. Он стремился достичь кикеронского красноречия и идеального уровня пера Золи.

SUMMARY

Baxshi Ishxanyan has been in the prison of Bolsheviks for two months

Publicist Baxshi Ishxanyan was arrested in the difficult political circumstances, as a result of which he spent two months in the Bolsheviks' prison. During the imprisonment he wrote the work “Two months in the prison”, which is considered to be the memorandum during the months of imprisonment. According to Baghshi this work would be valuable for researchers in the future years.

During the study of this research he had concerns that he would not be able to stay close to the reality, he was also afraid that he would be unable to imagine the reality with its full content and boundaries. He was of the opinion that Bolshevik reality exceeds any descriptive power and talent. He strived to reach Kikeron's eloquence and Zola's pen perfect level .